

Дискусійні питання історії українських міст доби пізнього середньовіччя у висвітленні Я.П.Кіся

Як вже зазначалося в одній із наших студій, львівський історик післявоєнного часу Ярослав Павлович Кісь (1918-1986) зробив помітний внесок в українську історичну науку передусім як історик-урбаніст – дослідник різних аспектів соціально-економічного життя українських міст XIV-XIX ст.[27]. Серед багатьох проблем урбаністики, якими займався вчений, важливе місце посідали питання загального характеру, які були і досі залишаються предметом обговорення науковців. Пропонована розвідка присвячена з'ясуванню поглядів Я.П.Кіся на найбільш дискусійні проблеми урбаністики, до яких відносимо: причини і фактори виникнення українських міст в польсько-литовський період, роль магдебурзького права в їхній історії, проблема т.зв. “занепаду міст” у складі Речі Посполитої, проблема феодальних юридик.

Одним з найменш вивчених питань урбаністики є виникнення українських середньовічних міст. Його складовими, на нашу думку, виступають два моменти, від з'ясування яких залежить його вирішення: яке поселення, за якими ознаками, критеріями слід вважати містом і завдяки яким факторам з'являються середньовічні міста. На ці питання немає загальноприйнятої відповіді в історичній літературі, як європейській, так і вітчизняній. Концепції західноєвропейських вчених XIX-XX ст. (Тьєрі, Гізо, Арнольд, Ніч, Ейхгорн, Маурер, Гірке, Дюбі, Фоссе) базуються на матеріалі Західної Європи і тому тільки частково можуть бути використані для пояснення явищ, які відбувались на українських теренах. Більшість польських істориків, що займалися цією проблемою (Л.Харевічова, Ст.Кутшеба, Ф. Пекосінський) стояли на засадах т. зв. колоніальної теорії, зміст якої полягає в тому, що міста Речі Посполитої і Великого князівства Литовського було створено внаслідок одноразового закладення міста урядом або магнатом та через наступну урядову чи шляхетську колонізацію. Слушно зауважує В.Отамановський: “Прихильники колоніальної теорії, переоцінюючи роль німецького права і урядової колонізації в постанні міста, ігнорували початкову стадію існування міста в формі осад неміського типу” [22,с.130]. До adeptів колоніальної теорії належали також В.Антонович, М.Владимирський-Буданов і М.Довнар-Запольський [22,с.131]. В українській радянській медієвістиці 40-60-х рр. (В.Отамановський, О.Баранович) утвердилась думка про еволюційний характер виникнення українських міст Правобережжя, при якому сільське поселення завдяки зростанню торговельно-промислової активності населення ставало містом [2,с.240; 22,с.136; 26,с.25]. Наданню урядом такому поселенню прав міста ці історики відводять вторинну роль, “юридичним оформленням факту, що вже відбувся” [2,с.240].

Безперечно, що ці історіософські схеми були знайомі Я.П.Кісю як фахівцю-медієвісту і мали певний вплив на формування його поглядів. Своє бачення процесу виникнення міст на західноукраїнських землях професор виклав у статті “Виникнення і розташування міст на території Руського та Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст.” (1968). Мета історика тут - визначити, як, в силу яких причин з'являються міста у Руському та Белзькому воєводствах, які міста з'явилися в цей період, встановити час їх заснування (а якщо це неможливо, час

першої згадки або надання магдебурзького права), на якій землі воеводств розташовувалося місто і хто був його власником. До яких висновків приходять історики? "Справжніми містами" він вважає лише "центри економічного життя", "центри розвитку ремесел і торгівлі" [11, с.36-37]. "Більшість із заснованих міст - це були села, яким надано міське право," - пише Я.П.Кісь [11, с.36]. Професор уявляв собі процес виникнення міст в західноукраїнських воеводствах як взаємодію двох факторів: 1) сприятливих економічних і політичних умов. До таких умов дослідник відносить економічне пожвавлення в Польщі, що настає в середині XV ст., що проявилось в зростанні населення, продуктивних сил, виробничої техніки, дальшому суспільному поділі праці, які "сприяли заснуванню нових міст"; "відносно політичну стабілізацію"; "зміни в економічному житті всієї Європи в XV ст." [11, с.36]; 2) економічної і політичної активізації шляхти, зростання її жадоби до збільшення своїх прибутків не лише за рахунок експлуатації селян, але й "завдяки заснуванню нових міст, де можна було б одержати великі прибутки з ремесел, торгівлі, різних податків та зборів" [11, с.36-37]. Бачимо, що концепція Я.П.Кіся враховує декілька чинників і є, фактично, спробою поєднати колоніальну і еволюційну теорію з акцентом на винятковому значенні шляхти в урбанізації, і тут професор знаходився під переважаючим впливом поглядів Ст.Кутшеби і Ф.Пекосінського, праці яких використані ним при написанні розвідки [11, с.35,41]. Таблиця, наведена в статті, доводить правильність висновків історика. Так, якщо в XIV ст., яке, на думку Я.П.Кіся, було століттям економічного і політичного застою, занепаду життя на західноукраїнських землях, пов'язаного з їх завоюванням Польщею, виникло 15 міст, з них 9 королівських і тільки 6 приватних, то в XV ст., в період "збільшення привілеїв", "політичної і економічної активізації шляхти" виникло вже 52 міста, з них 37 приватних; в XVI ст. - 96 міст, з них 77 приватних; в першій половині XVII ст. - 27, з них 18 приватних [11, с.37-41].

Правильність поглядів Я.П.Кіся про взаємодію різних чинників в процесі виникнення європейських середньовічних міст підтверджують дослідження провідного російського урбаніста А.Ястребницької, яка в монографії "Європейське місто" (1993) пише, що "можна говорити про діалектику економічних і соціально-політичних факторів в процесі урбанізації" [28, с.19]. Щодо дефініції поняття "місто", то слід зауважити, що нині загальне визнання здобуло таке його розуміння, що склалося ще в радянській історіографії і було притаманне Я.П.Кісю. Та ж А.Ястребницька наводить наступне визначення: "Місто - це поселення, в котрому основна чи принаймні значна частина жителів зайнята не аграрним виробництвом, а різного роду ремеслами, промислами і торгівлею" [28, с.18].

Роль магдебурзького права в історії українських міст належала до важливих проблем, якими цікавився Я.П.Кісь. На середину XX ст. в українській історіографії сформувались дві основні позиції стосовно розуміння місця правових норм магдебургії в міському житті середньовічної України. Для одних істориків (М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський) характерна негативна оцінка німецького права. Вони відзначали штучність перенесення норм магдебургії на українські землі, їх згубний вплив на економічну діяльність українського населення в містах, зростання іноземного (польського, німецького) елементу під їхньою дією і т. ін. [14, с.4; 6, с.138-139].

Інший погляд на місце магдебурзького права в житті українського міста відстоювали М.Довнар-Запольський, пізніше О.Компан, Я.Ісаєвич, які, навпаки, вважали, що

"магдебурзьке право було для українських і польських міст закономірним етапом", що воно сприяло господарському піднесенню в містах, так як надавало їм більше чи менше самоврядування, а отже й відносну автономність [18, с.116]. Проте, історики цього напрямку погоджувались з тим, що магдебургія сприяла утвердженню іноземців в українських містах [18, с.116].

Частина істориків взагалі твердила про незначний вплив магдебурзького права на українські міста (В.Антонович, В.Отамановський) [1, с.48-49, 57-58; 22, с.352].

Я.П.Кісь, безумовно, був знайомий з зазначеними вище оцінками. Це підтверджується його аналізом праць М.Владимирського-Буданова, В.Антоновича, М.Грушевського, посиленнями на монографію О.Компан [14, с.3-6]. Вчений, однак, не квапився робити будь-які висновки тільки на основі знання історіографії проблеми, і тому в друкованих роботах до 1968 р. він уникає давати власну її інтерпретацію. Тільки провівши копітку роботу по підготовці своєї ключової праці і маючи солідний багаж знань фактичного матеріалу, у вступній частині до монографії "Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.)" (1968) відомий вже на той час український медієвіст пропонує власну оцінку ролі магдебурзького права в українських містах. Я.П.Кісь твердить, що магдебурзьке право "в умовах економічної незміцності українських міст і міст всієї Речі Посполитої, слабкості третього стану, міщанства, безсилля центральної влади в період шляхетського самовладдя й анархії надавало їм (хоч часто і обмежене) право імунітету, незалежності від державних урядників, рятувало міста від цілковитого підкорення шляхтою, від економічного розорення, від намагань шляхти перетворити міщан у кріпаків. В умовах, коли українські землі опинилися в орбіті нових суспільно-економічних і політичних відносин, німецьке право прискорювало утворення форм міського управління, допомагало організації дрібних виробників, знаходило придатний для себе соціально-економічний базис і діяло на нього як надбудова" [14, с.5]. З цих слів зрозуміло, що історик був солідарним з вченими, що вважали магдебурзьке право органічним явищем міст України, яке відповідало потребам їх соціально-економічного розвитку і що мало позитивний вплив на їхнє економічне зростання. Проте, дослідник не погоджується як з адептами магдебургії, так і з її противниками в тому, що запровадження магдебурзького права в українських містах прискорило їх іноземну колонізацію, підкреслюючи при цьому, що введення німецького права і німецька колонізація - це два різні процеси, не пов'язані між собою. "Від німецького права необхідно відокремити німецьку колонізацію, яка посилювала чужий елемент на українських землях, завдавала великої шкоди ремеслу і торгівлі українського міщанства, особливо на західноукраїнських землях" [14, с.5]. На нашу думку, це положення Я.П.Кіся є справедливим і обґрунтованим, адже, по-перше, з позицій марксистської історіософії, яку в даному контексті вважаємо правильною, соціальні і демографічні процеси (якими є колонізаційні рухи) своїм основним джерелом мають внутрішні, матеріальні спонуки, а не зовнішні, в даному випадку норми права; по-друге, рівень проникнення іноземців в українські міста залежав і від зовнішніх, політичних чинників, але не від правових норм як таких, а від політичної ситуації в країні, від того, в руках якої релігійно-національної групи знаходилося міське самоврядування і т.ін. Наприклад, дослідження В.Отамановського показують, що у Вінниці, де всі або абсолютна більшість членів магістрату були українцями, не було інтенсивної іноземної колонізації чи якоїсь національно-релігійної дискримінації українського населення [22, с.380,387].

В пізніших працях з міської проблематики зберігаються розбіжності і полярні оцінки магдебургії на Україні. Так, частина істориків і далі вважає, що магдебурзьке право було “засобом політичного, економічного, і культурно-ідеологічного закабалення в руках Польської і Литовської феодальних держав” [10, с.102], що воно сприяло посиленню позицій іноземців в українських містах [19, с.76]. Спостерігається і продовження протилежної історіографічної традиції (П.Сас, Т.Гошко, А.Заяць, польські дослідники М.Богущька, А.Янечек, Г.Самсонович) [23, с.173-187; 4; 9, с.275-278].

Гадаємо, історикам слід відмовитись від шаблонних оцінок і спроб дати однозначну відповідь на питання про роль магдебурзького права, адже в різних українських містах для нього були притаманні свої особливості (на що звернув в свій час увагу ще В.Антонович [1, с.57-58]), спричинені різним характером і ступенем привілеїв, що надавалися магдебурзькими грамотами, різним правовим статусом міст (відомо, що магдебургія надавалась не лише королівським, але й приватновласницьким містам), різним ступенем виконання і дотримання норм права в тому чи іншому місті і т.п. Тому, виведення якоїсь універсальної формули про роль і місце магдебургії в історії України, думаємо, приречене на невдачу.

Дискусійною темою в історії середньовічної Речі Посполитої і України є занепад польських і українських міст в ХУІІ-ХУІІІ ст. Чи можна говорити про занепад міст в цей час? Якщо так, то коли він почався, яку охопив територію, які його причини? Частина польських і українських дослідників відзначала економічну депресію міст Речі Посполитої, починаючи з ХУІІ ст. (Я.Птасьнік, В.Антонович, М.Грушевський, О.Баранович) [6, с.138-139; 1, с.49, 54, 91; 3, с.95-109; 31]. В польській і українській історіографії занепад пов'язується в основному з важкими зовнішньополітичними обставинами в другій половині ХУІІ - на початку ХУІІІ ст. (війнами, викликаними ними розоренням, епідеміями), а також з несприятливою для розвитку міського господарства внутрішньополітичною ситуацією - регламентацією і обмеженнями підприємницької діяльності міщан, привілеями шляхти, фіскальною політикою уряду тощо. Більшість українських радянських медієвістів, що розглядали ці проблеми, твердили протилежне: що розвиток міст в кінці ХУІ - першій половині ХУІІ ст. не призупинився, хоч і загальмувався (К.Гуслий) [7, с.37-38], або ж взагалі заперечували занепад (В.Голобуцький, О.Компан, В.Маркіна) [8, арк.86; 17, с.350]. Погляди Я.П.Кіся на цю проблему були близькими до позицій прихильників занепаду. Думка про занепад Львова в період пізнього середньовіччя зустрічається в дослідника ще в кандидатській дисертації [15, с.110-112]. Прийняття цієї тези сталося, вважаємо, під впливом монографії Я.Птасьніка “Міста і міщанство в давній Польщі” (1934), яку Я.П.Кісь використовував в дисертаційній роботі [15, с.336а]. Вже сам факт, що молодий дослідник підтримував концепцію “буржуазної” польської і української історіографії, свідчить про його неабияку самобутність і наукову принциповість.

Прийнявши тезу про стагнацію міської економіки, Я.П.Кісь з часом поглибив і розвинув її, виклавши власне бачення як часових і географічних меж занепаду, так і його причин. Причому, погляди історика еволюціонували і щодо трактування часових меж, і щодо інтерпретації причин занепаду.

В кандидатській дисертації він, як і Я.Птасьнік, стверджує, що занепад міст почався вже в другій половині ХУІ ст. [13, с.5]. Натомість в наступних студіях дата початку занепаду переміщується вперед. Вже у статті “Участь міст

західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу” (1958) Я.П.Кісь пише, що занепад українських міст “почався з кінця ХУІ, а особливо загострився в першій половині ХУІІ ст.” [16, с.101]. В роботах 1968-1970 рр. вчений констатує, що смуга економічної стагнації міст почалася в першій половині ХУІІ ст.” [11, с.37; 12, с.82]. Стосовно закінчення періоду занепаду Я.П.Кісь лише один раз називає конкретний час - “середина першої половини ХУІІІ ст.” [11, с.37]. Щодо Львова, то його занепад, на думку професора, розпочався в 40-х рр. ХУІІ і тривав до 40-х рр. ХУІІІ ст., а “повний занепад” Львова принесла Північна війна [14, с.57].

Причини занепаду міст вперше розглядаються в кандидатській дисертації. Говорячи про занепад в 30-40-х рр. ХУІІ ст. торгівлі у Львові, Я.П.Кісь називає такі його причини: “Королівство не проводило політики меркантилізму щодо міщан, шляхта займалася торгівлею в селах, чого не забороняли конституції. Цінники і такси накидалися містам воєводами, тобто людьми, що не знали торгових кон'юктур... Торгівлю великих міст підривали і дрібні шляхетські містечка, що різними привілеями намагалися притягнути до себе купців, крім того, сільське ремесло почало конкуренцію з міським” [15, с.110-111]. Далі дослідник пише: “Ремесло в містах нищила боротьба шляхти проти цехових організацій. Шляхта різними постановами встановлювала ціни на товари, сировину, втручалася в справи мір і ваги, маючи на увазі лише добро споживача, а не виробника” [15, с.111]. Серед негативних факторів, що привели до кризи міського господарства Львова, Я.П.Кісь вказує на “класову боротьбу в місті і фінансову політику міського управління”, що “нищила міську економіку” [15, с.112]. Вагомою причиною занепаду міст Речі Посполитої, і це, мабуть, було найбільш новаторською рисою його концепції, дослідник вважав зростання фільваркового господарства, котре приводило до розриву зв'язків міста з селом (цікаво, що з цим постулатом не погодився під час захисту Я.П.Кісем кандидатської дисертації відомий медієвіст-аграрник Ю.Гроссман, однак в одній із своїх пізніших статей визнав значення фільваркового господарства в послабленні міст) [8, арк.79-80]. Думаємо, в цей період теоретична побудова Я.П.Кіся відносно причин занепаду міст Речі Посполитої була ще не сформованою і мала ряд недоліків. По-перше, автор не конкретизує, яка територія була охоплена кризовими явищами. Сумнівною нам здається думка, що на занепад Львова вплинула соціальна боротьба в місті. Швидше, навпаки, вона була результатом загострення соціальних протиріч внаслідок погіршення економічного становища його жителів. Попри вказані недоліки, модель дослідника містила вірні положення щодо причин економічного занепаду Львова та інших міст Речі Посполитої, а саме: 1) вузькоєгоїстична антиміська економічна політика шляхти; 2) слабкість королівської влади, що завадило їй проводити політику підтримки міст; 3) зростання фільваркового господарства.

В більш розгорнутому варіанті і в остаточній редакції аналіз причин господарської стагнації міст Я.П.Кісь подає в монографії “Промисловість Львова у період феодалізму (ХІІІ-ХІХ ст.)” і в статті “До питання про умови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у ХІУ-ХУІІ ст.” (1970). Наше припущення про завершення формування концепції Я.П.Кіся стосовно занепаду українських міст в 1968-1970 рр. підтверджується тим, що в розвідці професора 1984 р. “Торгівля Львова в другій половині ХУІІ - першій половині ХУІІІ ст.” перераховуються ті ж причини занепаду, що і в працях 1968 і 1970 рр. В своїй монографії вчений називає регіон, міста якого

знали занепаду - Руське, Белзьке і Волинське воєводство. Важливими причинами розорення міст Речі Посполитої вчений вважає "економічне і політичне панування шляхти, слабкість королівської влади, економічну незміцненість міст і міщанства" [12,с.82]. Також професор відмічає те, що "необмежена політична влада дала шляхті можливість впишувати не лише на політичне життя країни, а й на її економічний розвиток. Шляхта прагнула пристосувати економіку для власної вигоди і користі" [12,с.82]. Для доведення даного висновку історик наводить переконливі аргументи: це і втручання шляхти в міське самоврядування, її спроби ліквідувати ремісничі цехи, підтримка шляхтою партачів, які на його думку, перешкождали розвитку міської промисловості. Негативну роль, на переконання Я.П.Кіся, відіграли також право шляхти на безмитну торгівлю і постанова сейму 1565 р. про заборону вивозити крайові товари за кордон, що підривала міську торгівлю [12,с.82-83]. Як вважав М.Грушевський, ця постанова фактично ігнорувалась [6,с.91], а польський історик А.Вичанський навіть твердить, що вона була вигідна і інтересам великих міст, які могли використовувати свої торговельні привілеї [30,с.37]. Серед інших причин занепаду міст Я.П.Кісь називає: 1) розвиток фільваркового господарства, який згубно діяв на міську економіку, так як "призводив до зубожіння селян, дроблення селянських наділів, до натуралізації сільського господарства, розривав економічні зв'язки села з містом, зменшував участь селян у внутрішньому ринку, закривав селянам перехід до міст"; 2) військові фактори - численні наїзди татар і турків, нищівні війни середини XVII - початку XVIII ст. [12,с.83-84]. Історик пише і про грабунки міст власними польськими найманцями, і про чисельні міські податки, які додатковим тягарем лягали на їхнє населення [12,с.84-86]. Проте, гадаємо, ці чинники професор вважав другорядними, так як у висновках до статті вони не згадуються.

Занепад міст Речі Посполитої та його причини і нині залишаються предметом наукових дискусій. Серед найзначніших праць останніх десятиріч, в яких аналізуються причини занепаду, варто назвати розвідки (хоч він не постулює тези про занепад) П.Михайлини [20,с.52-58;21]. В деяких найновіших синтетичних студіях з історії України і Польщі їх автори підтримують постулат про господарську кризу польських і українських міст XVII - XVIII ст. Однак, якщо О.Субтельний пише про антиміську політику шляхти як провідну причину такого становища [25,с.84], то для сучасної польської історіографії характерний комплексний підхід до з'ясування факторів занепаду міст; так, Й.Геровський називає такі фактори: привілейоване становище шляхти, розвиток фільваркового господарства, військові знищення, конкуренція сільського ремесла і ремісників юридик, монетарна політика Речі Посполитої, залучення міщан до панщинних робіт [30,с.198-201].

До кола контроверсійних проблем урбаністики належить проблема феодальних юридик. Юридики, як явище, притаманне тільки містам Речі Посполитої, в основному досліджувались в польських містах, а серед українських більшу увагу істориків привернуло лише юридики Львова і зовсім мізерну юридики інших міст. Дослідники-урбаністи сходяться на тому, що юридики за своєю правовою і економічною природою є феодальним інститутом, викликаним слабкістю і незахищеністю міст перед шляхетською експансією. Цю точку зору розділяє і Я.П.Кісь. Він пише, що поява юридик в містах Польщі була результатом "наступу шляхти на міста" і "свідчила про слабкість навіть найбільших міст та міщанства" [14,с.46,48]. Исто-

рик розкриває різні аспекти історії львівських юридик: польське законодавство про юридики, чисельність, правове становище їх мешканців тощо [14,с.45-48].

Попри близькість в трактуванні причин виникнення юридик, в працях фахівців часто полярними є оцінки ролі юридик в житті середньовічних міст. О.Компан, Ю.Гроссман гадають, що в тих економічних умовах, що склались в польських і українських містах у зв'язку з всевладдям шляхти і податковою політикою міської влади та уряду юридики використовувались ремісниками і торговельним населенням для того, щоб позбутись непосильних тягарів, які на них накладали урядовці та феодалі, що вони сприяли розвитку продуктивних сил і зростанню міського населення, що юридики виконували роль антифеодальної сили, оскільки знищували на своїй території феодальну регламентацію міського життя [5,с.158;18,с.130]. Інша група дослідників (Г.Яценко, П.Михайлина, Г.Швидько, П.Сас) розглядає юридики як негативний фактор, що підривав економіку міст, дезорганізовував міське життя [29,с.83;20,с.18;26,с.31;23,с.173]. Прихильником такої оцінки юридик був також Я.П.Кісь. В монографії "Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.)" він пише, що "юридики негативно впливали на розвиток Львова, дезорганізовували його економічне і політичне життя" [14,с.48]. Аргументів на користь такої позиції вчений не наводить. На нашу думку, таке негативне ставлення історика до юридик зумовлене тим, що вони були своєрідним "розсадником" позацехового ремесла, яке він розцінював як чинник, що гальмував економічний розвиток міст.

Котрий з поглядів на роль юридик є правильним? Вважаємо, що юридики належать до тих багатоаспектних історичних феноменів, які не мають однозначного вирішення. Все ж спробуємо вказати на найважливіші, на наш погляд, наслідки існування юридик в польських і українських містах і на цій основі сформулювати нашу оцінку їхньої ролі.

До однозначно позитивних для розвитку міст наслідків існування юридик ми відносимо: 1) збільшення числа ремісників і торговців в містах, а отже поступ продуктивних сил, зростання чисельності населення міст; 2) юридики не мали корпоративної регламентації ремісничої і торговельної діяльності, що була органічною ознакою торговельно-промислового життя середньовічних міст.

Однак, навіть при поверховому розгляді проблеми помітні однозначно негативні результати, що їх породжувала система юридик: 1) юридики не знали свободи підприємництва в сучасному його розумінні, відсутність корпоративних обмежень в них "компенсувалась" поширенням більшої чи меншої феодальної залежності їх жителів від їх власників, яка завдяки юридикам переносилась з села в місто; 2) юридики були витвором реакційних в історичній перспективі сил (маємо на увазі світських феодалів) і зміцнювали їхнє матеріальне становище; 3) власники юридик, шляхта і духовенство, проводили антиміську економічну політику: підтримували партачів, незалежних від міської юрисдикції торговців, цим самим сприяючи занепаду міст; 4) юридики закріплювали особливий правовий статус духовенства і шляхти, сприяли консервації станових привілеїв цих верств, а отже гальмували процес складання громадянського суспільства.

Бачимо, що юридики відіграли роль більше як регресивний, сповільнюючий суспільно-економічний розвиток елемент міської структури доби Середньовіччя, але це не виключає й деяких позитивних рис, притаманних їм.

Таким чином, можемо твердити, що Я.П.Кісь характеризував і оцінював складні й неоднозначні процеси і

явища міської історії загалом відповідно до існуючої історіографічної традиції та рівня їх розробленості істориками-урбаністами, але подекуди й спростовував усталені погляди та історіографічні стереотипи.

Література

1. Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. - К., 1869. - Ч.У. - Т.І. - С.1-94.
2. Баранович А.И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Староконстантинова) // Учёные записки института словяноведения АН СССР. - М., 1951. - Т.ІІІ. - С.236-263.
3. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. - М.: АН СССР, 1959. - 208 с.
4. Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в XVI-XVIII ст. // Україна в минулому. - Львів, 1993. - Вип.4. - С.40-63.
5. Гроссман Ю.М. О роли цехов во Львове в XVI-XVIII вв. / Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В.Устюгова. - М.: Наука, 1966. - С.153-159.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т.УІ. - 670с.
7. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). - К.: КГУ, 1963. - 148 с.
8. Державний архів Львівської області. - Ф.Р -119.-Оп. 9.-Спр.427.
9. Заяць А. Рецепція магдебурзького права на Волині до кінця XVст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського.-Острог- Нью-Йорк, 1999. - С.272-278.
10. История Украинской ССР: В 10 т. / АН УССР. Институт истории. - К.: Наукова думка, 1982. - Т.2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII - первая половина XVII в.). - 591 с.
11. Кісь Я. Виникнення і розташування міст на території Руського та Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст. // Архіви України. - 1968. - №1. - С.35-41.
12. Кісь Я. До питання про умови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XVI-XVII ст. // Вісник. Серія історична. - Львів: ЛДУ, 1970. - Вип.6. - С.79-85.
13. Кісь Я. Крестьяне львовских городских сел в XV-XVII вв.: Автореф. дис... канд. истор. наук / Львов. гос. ун-т. - Львов, 1953. - 15 с.
14. Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.). - Львів: ЛДУ, 1968. - 224 с.
15. Кісь Я. Селяни львівських міських сіл в XV-XVII ст.: Дис...канд.істор.наук.-Львів, 1952. - 340 с.
16. Кісь Я. Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу // Питання історії СРСР. - Львів: ЛДУ, 1958. - С.96-106.
17. Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В.Устюгова. - М.: Наука, 1966. - С. 350-362.
18. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К.: АН УРСР, 1963. - 388 с.
19. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. - К.: Генеза, 1994. - 366 с.
20. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). - К.: Наукова думка, 1975. - 259 с.
21. Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму. - Чернівці: ЧДУ, 1971. - 114 с.
22. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях. - Вінниця: Континент-прим, 1993. - 462 с.
23. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI в. - К.: Наукова думка, 1989. - 231 с.
24. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVIII ст.: 36. документів / Під ред. Я.П.Кіся. - Львів: ЛДУ, 1961. - 443 с.
25. Субтельний О. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991. - 510 с.-282
26. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв.: Учебное пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1979. - 99 с.
27. Яремчук В. Проблема ремісничого виробництва українських міст у науковому доробку Я.П.Кіся // Острозька Академія: Наукові записки.-Острог: Видавничий комплекс Острозької Академії, 1998. - Т.І.-Ч.ІІ. - С.58-64.
28. Ястребицкая А.Л. Европейский город: (Средние века-раннее Новое время) : Введение в современную урбанистику. - М.: Рос.АН, 1993. - 272с.
29. Яценко Г.А. Юридика міста Львова в XVIII ст. // Питання історії СРСР. - Львів: ЛДУ, 1958. - Вип. 7. - С.80-95.
30. Gierowsky I.A. Historia Polski 1505-1764. - Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. - 320 s.
31. Ptasnik I. Miasta i mieszaństwo w dawniej Polsce. - Kraków: Nakładem Polskiej Akademji umiejętności, 1934. - 511 s.